

Anthony Applemore Mornington Bryer (1937–2016)

Nazwisko tego brytyjskiego uczonego kojarzy się niepodzielnie z badaniami nad Cesarstwem Trapezuntu założonym w 1204 roku, jeszcze przed zajęciem Konstantynopola przez uczestników IV krucjaty. Położone w Poncie, na południowo-wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego, znalazło się w rękach spadkobierców prestiżowej dynastii Komnenów (1081–1185), której panowanie w Bizancjum zakończył zamach stanu Izaaka II Angelosa i spektakularny lincz na Androniku I Komnenie. Wnukowie tego drugiego znaleźli schronienie w Gruzji i przy pomocy wojsk swej ciotki, królowej Tamary, opanowali terytorium pontyjskie, tworząc Cesarstwo Trapezuntu i przyjmując tytułaturę Wielkich Komnenów.

Tymczasem Angelosi nie radzili sobie politycznie w Bizancjum, w czego konsekwencji cesarstwo stało się łatwym łupem dla krzyżowców, którzy założyli Cesarstwo Łacińskie w 1204 r. Krewni obalonej dynastii schronili się w zachodniej Grecji za górami Pindos, a także na egejskim wybrzeżu Azji Mniejszej. Władztwo tych pierwszych przeszło do historii jako Despotat Epiru, Nicea zaś stała się stolicą państwa powołanego przez zięcia Aleksego III Angelosa, Teodora Laskarysa. Zyskało ono nazwę Cesarstwa Nicejskiego. Podobnie jak epirscy władcy, tak i Laskarydzi aspirowali do odzyskania Konstantynopola, co udało się ich błyskotliwemu wodzowi, Michałowi Paleologowi. Za sprawą zamachu stanu wkroczył do stolicy nad Bosforem w 1261 roku i tak zaczęły się rządy Paleologów w Konstantynopolu, obiekcie westchnień Turków Osmańskich od połowy XIV wieku, uwieńczonych zdobyciem Drugiego Rzymu sto lat później.

Cesarstwo Trapezuntu, skryte za Górami Pontyjskimi, korzystało z azylu geograficznego, a z racji przeniesienia osmańskiego ośrodka władzy z Brusy do Adrianopola wydawało się pozostawać poza zasięgiem tureckich aspiracji, dopóki Mehmed II nie podporządkował sobie państwa Wielkich Komnenów w 1461 roku. Do podboju Pontu przygotowywał się już ojciec Mehmeda, Murad II (1421–1451), ale spotkał nie lada przeciwnika w postaci Jana IV Komnena (1429–1459), cesarza trapezunckiego o burzliwym żywocie, który w swym zięciu, Uzun Hasanie, władcy turkmeńskiego państwa Ak-Kojunlu, znalazł sojusznika przeciw Osmanom, szachującego Turków jeszcze po upadku Trapezuntu, między innymi pomysłem aliansu z Kazimierzem IV Jagiellończykiem. Osobliwy ów projekt opisany przez Jana Długosza doprowadził mnie do udziału w „The Fifth Pontic Day” zorganizowanym przez Profesora Anthony’ego Bryera na Uniwersytecie w Birmingham w 1997 roku¹.

¹ M. Dąbrowska, Uzun Hasan’s Project of Alliance with the Polish King (1474), *Byzantina Lodziensia* 3: *Melanges d’histoire byzantine offerts a Oktawiusz Jurewicz a l’occasion de son soixante-dixie-*

Bez znajomości dorobku tego uczonego nie sposób zajmować się historią Pontu. Margaret Mullet² zwraca uwagę, iż nie ma pośród jego publikacji *opus magnum*³, ale ich spektrum jest wszakże tak szerokie, iż opisanie twórczości tego bizantynisty-średniowiecznika, stanowi nie lada wyzwanie, któremu ledwie w niewielkim stopniu sprostać można. Bryer był zafascynowany historią Cesarstwa Trapezuntu, ale dociekał szczegółów z nim związanych głównie za sprawą geografii historycznej, która pochłonęła go bez reszty. Skąd przyszła ta inspiracja?

Anthony Applemore Mornington Bryer urodził się 31 października 1937 roku w rodzinie o długoletnich tradycjach żeglarskich. Jego ojciec, Peter (ur. 1896) służył w RAF i w ramach działań alianckich pilotował wodnosamoloty (*seaplanes*) podczas wojny grecko-tureckiej w latach 1919–1922. W okresie międzywojennym brał udział w zawodach samolotowych. W 1938 roku powierzono mu komendę nad latającymi łódkami (*flying boats*) w Singapurze, jeszcze przed inwazją japońską, a potem na Cejlonie. Peter Bryer uczestniczył w ewakuacji greckiego króla i jego rządu do Aleksandrii po upadku Krety w 1941 roku. W 1942 roku był oficerem dowodzącym na Bliskim Wschodzie, stacjonując w Jerozolimie, w roku następnym znalazł się w Mombasie. Podległe mu oddziały kontrolowały Ocean Indyjski od Nikobarów do Madagaskaru. Wojnę zakończył na Morzu Północnym. Od 1934 roku był żonaty z miłośniczką żeglarstwa, Joan Gringsby, z którą miał dwóch synów: Robina i Anthony'ego⁴.

Pieczętowany nekrolog, jaki Anthony Bryer poświęcił swemu ojcu, jest kluczem do zrozumienia talentów językowych i rozległej wiedzy geograficzno-historycznej pozyskanej za młodu. „Spędziłem dzieciństwo na Bliskim Wschodzie. W wieku 7 lat miałem 2 godziny łaciny tygodniowo i jedną greki. W wieku 10 lat miałem obowiązek pisanie co tydzień małego wypracowania po grecku”, wyznał w wywiadzie udzielonym podczas pobytu na Uniwersytecie Łódzkim w 1993 roku⁵. W Jerozolimie lekcji arabskiego udzielała mu sama Freya Stark⁶. W Anglii ukończył prestiżową Canford School w hrabstwie Dorset, potem wyjechał do Paryża, a po spełnieniu obowiązku służby wojskowej, podjął studia w Balliol College w Oksfordzie, gdzie jego przewodnikiem w zakresie historii Bizancjum został książę Dimitri Obolensky⁷, a szcze-

me anniversaire, 1998, s. 171–185; też, *The Hidden Secrets: Late Byzantium in the Western and Polish Context*, Łódź 2017, s. 211–231.

² Margaret Elisabeth Mullett, ur. 1946, profesor w Queen's College w Belfaście, w latach 2009–2015 dyrektor studiów bizantynistycznych w harwardzkim ośrodku Dumbarton Oaks w Waszyngtonie.

³ M. Mullet, A. A. M. Bryer (31 October 1937 – 22 October 2016), *Bulletin of British Byzantine Studies* 43, 2017, s. 105.

⁴ A. Bryer, Gp Capt Peter Bryer, *The Independent*, 3.06.1994, Obituaries. Tekst przesłany przez A. Bryera. Archiwum autorki.

⁵ M. Dąbrowska, Bizantynistyka coraz atrakcyjniejsza. Rozmowa z profesorem Anthony Bryerem z Uniwersytetu w Birmingham, *Kronika. Pismo Uniwersytetu Łódzkiego*, 1993, 6(20), s. 29–31; przedruk: też, *Drugie oko Europy. Bizancjum w średniowieczu*, Wrocław 2015, s. 345–353.

⁶ M. Mullet, A. A. M. Bryer (jak w przyp. 3), s. 105. Freya Stark (1883–1993), angielska podróżniczka, której znajomość Orientu znalazła wyraz w wielu publikacjach książkowych. W czasie wojny związana z brytyjskim Ministerstwem Informacji.

⁷ Dimitri Obolensky (1918–2001), brytyjski bizantynista rosyjskiego pochodzenia, profesor historii Rosji i Bałkanów na Uniwersytecie w Oksfordzie.

głowy czas rządów Ryszarda II Plantageneta przybliżał dominikanin, ojciec Gervase Mathew⁸. Tyle oficjalny biogram pośmiertny Margaret Mullett. Skąd jednak wzięła się fascynacja Cesarstwem Trapezuntu, uwieczniona pracą doktorską napisaną pod kierunkiem Obolenskiego, zresztą nigdy niewydaną? Jak to się krystalizowało w młodym umyśle Bryera o tak rozległych zainteresowaniach? W znalezieniu odpowiedzi zdołała mi jeszcze pomóc Ruth Macrides⁹, która w e-mailu przekazała informacje pozyskane od drugiej żony uczonego, Jenny Banks Bryer, oraz od jego ucznia, dr Archibalda Dunna, archeologa-bizantynisty¹⁰. Oto relacja Jenny:

From various anecdotes Bryer told me I think he was always fascinated by the romantic sound of Trebizond from schooldays. After he finished his military service he had several months to spend before starting Oxford so set off to explore the East Mediterranean starting in Greece and visiting Mt Athos and went over to Trebizond. I don't think the academic specialisation started then; he went up to Oxford to do mediaeval history, and began to think about Byzantium after conversations with Dimitri Obolensky and then gradually narrowed it down to Pontos and Trebizond over the next year or two. I'm pretty sure that by the time he got to the British School after graduation he had his ideas mapped out.

Archie Dunn napisał:

I know that Bryer at first wanted to be a Byzantine art historian (he told me so), and he obviously knew Talbot Rice¹¹ well enough for the Barber¹² to become the final home for Talbot Rice's photographs. I suspect that, first, Bryer joined forces with the British art historians and conservators who were beginning to work on the conservation of Aghia Sophia and other churches in and around Trebizond. But I have just remembered that I have his Pontic tome here. David Winfield started annual seasons of fieldwork on Aghia Sophia in 1957. Bryer met him there in 1959. And on p. xi of the introduction in their acknowledgements they say "But for us the place [Trebizond] is most closely associated with the late David Talbot Rice. In 1929 it was his youthful conception to resume work begun by the Russian Archaeological Mission [...] It is a pleasure to record our debt to David Talbot Rice for his encouragement to take his project a stage further.

Przytaczam te relacje w całości, stanowią bowiem ważne źródło jako wspomnienia osób bezpośrednio z badaczem związanych. Wynika z nich, że historia średniowiecznej Anglii była pierwszym etapem studiów, po czym przyszła pora na Bizancjum, a Bryer pojawił się przed obliczem Obolenskiego z wybranym tematem, Trapezuntu dotyczącym. Państwo Wielkich Komnenów nie było domeną rosyjskiego uczonego i doktorat Bryera to potwierdza. Czytałam tę pracę w 2005 roku

⁸ Anthony Gervase Mathew (1905–1976), mediewista ukształtowany przez Fredericka Maurice'a Powicke'a i bizantynista zainteresowany sztuką koptyjską za sprawą swego brata, arcybiskupa Davida Mathew, wysłannika apostolskiego do Etiopii i Erytrei w 1945 roku. Wykładał historię Bizancjum w Oksfordzie.

⁹ Ruth Macrides (1949–2019), klasycystka i bizantynistka, związana z Uniwersytetem St Andrews i Uniwersytetem w Birmingham.

¹⁰ Ruth Macrides, e-mail z dnia 24 maja 2018 roku.

¹¹ David Talbot Rice (1903–1970), historyk sztuki, bizantynista. W czasie II wojny światowej szef sekcji Bliskiego Wschodu Brytyjskiego Wywiadu Wojskowego. W latach 1952–1954, w Stambule prowadził prace archeologiczne w Wielkim Pałacu, rezydencji cesarzy bizantyńskich.

¹² The Barber Institute of Fine Arts w Birmingham.

w Bodleian Library w Oksfordzie i jej lektura mnie rozczarowała¹³. Obolensky nie pokierował nią jak trzeba. Zawiera wiele dygresji, informacji rozproszonych, adekwatnie do osobowości autora zainteresowanego wieloma kwestiami. Choć jego intencją była próba odtworzenia dworu trapezunckiego w porównaniu z konstantynopolitańskim wzorcem, to jednak już wtedy zwrócił się ku geografii historycznej, łamiąc kompozycję tekstu, ale jednocześnie sygnalizując kierunek swych poszukiwań naukowych. Sam Bryer nie zachęcał do studiowania młodzieńczego dzieła, świadom jego niedoskonałości.

You can consult the typescript of my old DPhil thesis here [at home] or in the Bodleian Library and I gave you its bibliography, but I am frankly loath to make a copy for you – not because of cost or secretiveness but quite simply because it is over 30 years out-of- date, misleading etc. I should have published it at the time: now it is no much use¹⁴.

Bryer był daleki od tradycyjnego wywodu historycznego, jaki prezentowali wielcy poprzednicy na tym polu. To nie był jego *genre*. Rozprawy Trapezuntowi poświęcone napisali tacy, badacze jak: Jakob Philipp Fallmerayer¹⁵, George Finlay¹⁶, William Miller¹⁷ czy Fiodor Uspienski¹⁸. Niewiele później od Bryera historię państwa Wielkich Komnenów zaczął zgłębiać Siergiej Karpow¹⁹.

Zafascynowany Trapezuntem Bryer spotkał Obolensky'ego, gdy ten pracował nad książką *The Byzantine Commonwealth*²⁰. Rosyjski badacz dowodził, iż mimo różnic politycznych i społecznych kraje pozostające w kręgu wpływów bizantyńskich stworzyły jedną, międzynarodową wspólnotę. W dalszych pracach Bryera widać, jak dalece idea ta stała się mu bliska. Tak oto drogi tych uczonych przecięły się, choć każdy z nich zajmował się innym obszarem geograficznym. Mistrza interesowały Bałkany i Ruś, ucznia – świat pontyjski.

We wstępie do doktoratu Bryer zaznacza, iż rozpoczynając badania w 1961 roku zamierzał pójść tropem greckiego uczonego Zakithinosa, autora pracy o despotacie

¹³ A. Bryer, *The Society and Institutions of the Empire of Trebizond*, maszynopis, t. 1–2, 1967, ss. 756. Bodleian Library, MSS, D.Phil. d. 4092–3.

¹⁴ A. Bryer, List z 9 kwietnia 1998 roku. Datacja specyficzna dla stylu nadawcy: „Maundy Thursday (when the Queen washes the feet of 72 old people, being aged 72)”. Archiwum autorki.

¹⁵ Jakob Philipp Fallmerayer (1790–1861), historyk niemiecki. Jego *Geschichte des Kaisertums von Trapezunt*, Munich 1827 była pionierskim studium państwa Wielkich Komnenów. Por. J. Prostko-Prostyński, Jakob Philipp Fallmerayer (1790–1861), w: *Mediewiści IV*, red. J. Strzelczyk, Poznań 2016, s. 87–97.

¹⁶ George Finlay (1799–1875), historyk szkocki. Por. G. Finlay, *The History of Greece. From Its Conquest by the Crusaders to Its Conquest by the Turks and the Empire of Trebizond 1204–1461*, Edinburgh–London 1851.

¹⁷ William Miller (1864–1945), mediewista angielski. Por. W. Miller, *Trebizond: The Last Greek Empire of the Byzantine Era 1204–1461*, London 1926 (wyd. 2: Chicago 1969).

¹⁸ Fiodor Uspienski (1845–1928), bizantynista rosyjski. Por. F. Uspienski, *Istoria Vizantijskoj imperii*, t. 2, Leningrad 1928.

¹⁹ Siergiej Karpov (ur. 1948), bizantynista rosyjski. Por. S. Karpov, *Trapezundskaja imperia i zapadnoevropejskie gosudarstva 1204–1461*, Moskwa 1981, by poprzestać tylko na pierwszej pracy.

²⁰ D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500–1453*, London 1971.

Morei²¹, planując skupić się na latach 1390–1461²², ale zrezygnował. Nie wytłumaczył tego wyboru chronologicznego, choć można domniemywać, iż nie zamierzał analizować początkowej, pełnej luk historii Trapezuntu, a także okresu rządów Aleksego III Komnena (1349–1390), najdłużej panującego cesarza, pieczołowicie opisanego przez jedynego kronikarza trapezunckiego, Michała Panaretosa²³. W efekcie jednak zajął się pokrótce historią polityczną. Szczególnie interesował go prestiż Komnenów²⁴ wówczas, gdy Bizancjum Paleologów w latach osiemdziesiątych XIV wieku znalazło się w dramatycznej sytuacji: poddane Osmanom od 1272/73 roku i zagrożone przez Bajazeta, byłoby bliskie upadku w latach dziewięćdziesiątych, gdyby nie klęska sultana w bitwie pod Ankarą. Dlaczego Trapezunt przetrwał, pytał autor? Jego zdaniem, korzystał z przychylności lokalnych emirów tureckich, mających swe posiadłości nad Morzem Czarnym, a także zyskiwał na dobrych kontaktach handlowych z Mongołami od połowy XIII wieku, którzy, podbiwszy Tabriz, uczynili z niego ważny ośrodek wymiany handlowej²⁵. Oddalony od Konstantynopola Trapezunt miał nieporównanie lepszą pozycję gospodarczą i żył swoim życiem.

Dalej w swych wywodach Bryer przeszedł to tego, co miało określać jego badania na całe lata. Przedstawił topografię historyczną Cesarstwa Komnenów. Podkreślał rolę Synopy, a gdy ta dostała się w ręce tureckie, kładł nacisk na Samsun, a także na sam Trapezunt, oddalony 10 dni drogi lądem, a 2 tygodnie drogi morskiej (w zależności od pogody) od Konstantynopola. Opiewając klimat i dorodną przyrodę, podkreślał zyski, jakie Komnenowie czerpali z eksportu drewna, ałunu, oliwy, wina, orzechów i ryb²⁶. Wskazywał na dobrą koegzystencję Greków pontyjskich i Lazów, należących do nielicznych ludów, które przetrwały w tureckiej Anatolii, zachowując własny język²⁷. Podkreślał rolę społeczeństwa rolniczego, prosperującego dzięki posiadłościom należącym do takich klasztorów, jak Wazelon w prowincji Matzouka²⁸, ale i kupiecki zmysł Genuńczyków i Wenecjan, przyczyniający się do rozkwitu wymiany handlowej w cesarstwie.

W rozdziale *Administracja Cesarstwa Trapezuntu* powrócił do historii politycznej, wskazując, jak dalece tytuły dworskie odpowiadały równoległym dystynkcjom w Konstantynopolu²⁹. Na koniec podjął temat Kościoła, podkreślając, jak bardzo re-

²¹ D. A. Zakythinos (1905–1993), autor monumentalnej monografii poświęconej historii bizantyńskiej części Peloponezu, zwanej Moreą. Por. D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Moree*, t. 1: *Institutions politiques*, Paris 1932; t. 2: *Vie et institutions*, Paris 1953.

²² A. Bryer, *The Society and Institutions* (jak w przyp. 13), s. 10.

²³ Michał Panaretos (ok. 1320–1390), historyk trapezuncki, jedyny kronikarz państwa Wielkich Komnenów. Jego kronika ujrzała światło dzienne za sprawą J. Ph. Fallmerayera, który odkrył manuskrypt pośród spuścizny Bessariona (1408–1472), wybitnego trapezuntczyka. Bessarion po unii florenckiej przeszedł na katolicyzm i został kardynałem.

²⁴ A. Bryer, *The Society and Institutions*, (jak w przyp. 13), s. 21.

²⁵ Tamże, s. 26.

²⁶ Tamże, s. 84–94.

²⁷ Tamże, s. 163–179.

²⁸ Tamże, s. 225–256.

²⁹ Tamże, s. 328–360.

ligijność Trapezuntu miała swój wpływ na karierę Komnenów. Konkluzja wszakże była taka:

The Pontic Greeks were isolated but had in fact been so since the days of the first Greek colonies. They would have survived whether the Komnenoi had come or not but it was the Great Komnenoi who gave them a symbol of their unity of which they could be proud.

To ludność pontyjską chciał opisać, ale źródła narzuciły mu polityczny punkt widzenia Panaretosa czy podróżników, którzy odwiedzili Trapezunt i pozostawili swoje relacje.

I have failed to described them as closely as I would have wished but the nature of medieval sources makes it easier to write about the people who made history rather than the people they ruled³⁰.

W tym zdaniu trzydziestoletniego Bryera jest zapowiedź badań, które określą jego pozycję w mediewistyce bizantyńskiej. Zajmie się geografią historyczną i demografią, co zbliży go do środowiska archeologicznego, a uczestnicząc w wykopaliskach, postara się uzyskać odpowiedź na swoje pytania.

W bogatym dorobku Anthony Bryera są dwie podstawowe prace, które dowodzą, jak dalece był konsekwentny w swych dążeniach. Pierwszą z nich *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*³¹ napisał razem z Davidem Winfieldem, historykiem sztuki, który w 1959 roku miał szczęście spotkać słynnego Talbot-Rice'a, gdy ten wreszcie uzyskał akceptację władz tureckich na wydobywie trzynastowiecznych bizantyńskich fresków spod warstwy tynku w kościele Hagia Sofia w Trabzonie, funkcjonującym jako meczet. Efektem pięcioletniej pracy Winfielda była zgoda na utworzenie muzeum w tym cennym zabytku³². Drugą publikację Bryer zredagował wspólnie z Heathem Lowrym³³ i tytuł jej jest równie wymowny: *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*³⁴. O ile w pierwszej Bryer dawał wyraz swym upodobaniom do historii sztuki, jak świadczył o tym Archibald Dunn, to w drugiej realizował już ideę, której poświęcił się bez reszty. Był to projekt podjęty wraz

³⁰ Tamże, 416. Racja! Kronika Panaretosa stała się dla mnie podstawą do odtworzenia elity kobiet bizantyńskich. Por. M. Dąbrowska, *The Image of Trapezuntian Empress in the 14th Century according to Panaretos*, w: *Polonia, Italia, Mediterranea. Studia ofiarowane Pani Profesor Danucie Quirini-Popławskiej*, red. Ł. Burkiewicz, R. Hryszko, W. Mruk, P. Wróbel, Kraków 2018, s. 271–280.

³¹ A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, t. 1-2, Washington 1984–1985 [Dumbarton Oaks Research Library and Collection].

³² A. Eastmond, David Winfield, 2 December 1929 to 28 September 2013, *Anatolian Studies* 64, 2014, s. V.

³³ Heath Lowry (ur. 1942), profesor historii otomańskiej i współczesnej Turcji na Uniwersytecie Princeton i Uniwersytecie Bogazici w Stambule. Oprotestowany przez środowisko naukowe z racji kwestionowania ludobójstwa Ormian przez Turków.

³⁴ *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, red. A. Bryer, H. Lowry, Birmingham–Washington D.C. 1986 [The University of Birmingham, Centre for Byzantine Studies / Dumbarton Oaks Research Library and Collection].

Bryer przypominał, że założycielem studiów osmańskich był austriacki uczony Paul Wittek, powołany przez Uniwersytet w Londynie na katedrę turkologii w ramach School of Oriental and African Studies (SOAS).

z należącym do Uniwersytetu Harvarda ośrodkiem bizantynistycznym Dumbarton Oaks w Waszyngtonie, a rezultatem była praca dotycząca badań nad społeczeństwem późnobizantyńskim i wczesnootomańskim. Zachęcając do współpracy na tym polu, akcentował nowy punkt widzenia wiążący oba światy za sprawą badań komparatystycznych, porównujących Bizantyńczyków i Osmanów, Greków i Turków, którzy w konfrontacji i symbiozie zamieszkiwali terytoria średniowiecznych Rzymian (*Romaioi* po grecku, *Rum* – po turecku). Istotą rzeczy było, aby bizantyńscy i turekolodzy nie traktowali 1453 roku jako końca jednego świata, a początku drugiego, tylko znaleźli wspólny język w aspekcie studiów społecznych, ekonomicznych, kulturowych i materialnych, uniezależniając się od tradycyjnej historiografii.

Historia polityczna cesarstwa, która intrygowała dawnych badaczy, została już na tyle zrekonstruowana, że Bryer nie traktował jej *con amore*. Była istotna dla doktoratu. Równolegle z jego pisanem rozwijała się pasja młodego uczonego, by zbadać terytorium pontyjskie pod kątem dziedzictwa kulturowego. Myśl tę podzielił David Winfield, a efektem stały się wspólne badania obu uczonych trwające ponad 20 lat, których rezultatem była dwutomowa publikacja, najważniejsza, jak sądzę, w dorobku Bryera³⁵. We wstępie podkreślił, że wprawdzie urzekający krajobraz tych terenów pozostał niezmieniony, to jednak zabytki uległy zniszczeniu lub całkowitemu unicestwieniu. Razem z Winfieldem przystąpili do systematycznego odtwarzania pontyjskiej mapy pod tym kątem. Obok tego rysowała się mapa domostw mieszkańców tej krainy, przynosząca dane odnośnie do źródeł ich utrzymania i przybliżonego stanu zaludnienia³⁶.

Czas był najwyższy, bowiem Pont nie doznał tylu strat podczas całej długoletniej historii, ile za sprawą nowej infrastruktury drogowej w państwie tureckim. Buldożery trąciły wszystko. Turcy pontyjscy tracili więcej ze swej przeszłości niż grecka ludność tych terenów po drastycznych przesiedleniach w 1923 roku. Zniszczeniu uległy nie tylko bizantyńskie kościoły, fortyfikacje, budynki mieszkalne, ale także otomańskie meczety. Dane okazały się zatrważające. Z 96 kościołów w Trapezuncie, 68 nadal funkcjonowało w 1915 roku, ale w latach pięćdziesiątych już tylko 10 świątyń pozostało nietkniętych. Nawet najstarszy meczet trapezuncki zniknął w 1979 roku. By zmierzyć wielkość strat – jak to tylko było możliwe – autorzy określili obszar badawczy sięgający najdalszych granic państwa Wielkich Komnenów, co wynosiło około 80 tys. km² do spenetrowania, w czasowych ramach cesarstwa, czyli latach 1204–1461. Szeroko zakrojony projekt umożliwił dotarcie do 314 zabytków. Tam, gdzie malowidła były ledwie widoczne i nie nadawały się, by je sfotografować, żona Winfielda sporządzała rysunki. Najbardziej owocne badania przeprowadzono w stolicy państwa, Trapezuncie, oraz w Synopie, ale docierano także do najmniejszych stanowisk archeologicznych, by odtworzyć resztki świątyń i ludzkich zabudowań, próbując ustalić zajęcia ich domowników. Terytorium badawcze podzielono na

³⁵ A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments* (jak w przyp. 31). We wstępie zaznaczono, że Bryer napisał, a potem przepisał książkę, uzupełniając czy korygując dane. Jest więc autorem tekstu i tak tę rzecz traktując. Por. tamże, Preface.

³⁶ Tamże, s. VIII.

28 jednostek, dokładnie opisanych w pierwszym tomie, a w drugim zamieszczono 122 fotografie i rysunki pochodzące z przebadanych miejsc. Mierzono się z trudnościami w dacie, ale podstawowa konstatacja była taka, iż ponad połowa kościołów została zbudowana lub odbudowana za Wielkich Komnenów³⁷. Tym sposobem „kieszonkowe cesarstwo Trapezuntu”, jak je nazwał Bryer, podtrzymało rozkwit Pontu i przyczyniło się do jego dalszej prosperity. W tym wielkim przedsięwzięciu eksploracyjnym brało udział wiele osób, podobnie jak w projekcie uczonych austriackich, rozpoczętym później, ale na znacznie większą skalę. Mowa o środowisku skupionym wokół Johanna Koder nadzorującego projekt „Tabula Imperii Byzantini” dotyczący ziem całego Bizancjum. Pierwszy tom poświęcony Helladzie i Tesalii ukazał się w 1976 roku³⁸.

Tak oto bizantynista Anthony Bryer zajął się na dobre geografiami historyczną, dyscypliną, która rozwinęła się w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku. Odkrywając tereny pontyjskie, szedł tropem badań przemian społecznych, jakie następowały w wyniku pojawienia się ludności tureckiej na obszarze Anatolii, prowadzącego do islamizacji tych terenów, co wykazał w pionierskiej pracy Speros Vryonis³⁹. To doprowadziło Bryera do drugiej znaczącej pracy w jego dorobku badawczym, napisanej wspólnie z turkologiem Heathem Lowrym *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*⁴⁰. Autorzy podkreślili znaczenie opublikowania przez Paula Lemerle’a i jego zespół akt klasztorów z Góry Atos⁴¹, co zbiegło się w czasie z początkiem badań tureckich rejestrowanych podatkowych (*tahrir defters*). Ustalono, że około 1500 tego typu dokumentów otomańskich czeka na opracowanie. Przełom przyniosła praca Angeliki Laiou, dotycząca poziomu życia ludności wiejskiej w dobrach atonickich w Macedonii⁴², a prawdziwym wsparciem dla Bryera okazał się Heath Lowry, który poświęcił swój doktorat demografii we wczesnym otomańskim Trabzonie, wskazując, jak ta grecka metropolia chrześcijańska przekształ-

³⁷ Tamże, s. IX–X.

³⁸ Johannes Koder (ur. 1942), austriacki bizantynista. Od 1985 roku kieruje Instytutem Bizantynistyki i Neogrecystyki na Uniwersytecie Wiedeńskim.

³⁹ Speros Vryonis (1928–2019) amerykański historyk greckiego pochodzenia, profesor Kalifornijskiego Uniwersytetu w Los Angeles (UCLA). Autor podstawowej dla naszych rozważań pracy *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamisation from the Eleventh through the Fifteenth Century* (Berkeley 1971).

⁴⁰ *Continuity and Change* (jak w przyp. 34).

⁴¹ Paul Lemerle (1903–1989), profesor Sorbony i Collège de France, uznawany za ojca bizantynistyki powojennej we Francji. Por. M. Dąbrowska, Paul Emile Lemerle (22 IV 1903 – 17 VII 1989), *Eos* 80, 1992, s. 167–169, przedruk: tamże, *Drugie oko Europy* (jak w przyp. 5), s. 331–335. Wspólnie z Atos tworzy 20 klasztorów. Inicjatorem kolekcji *Archives de l’Athos* był Gabriel Millet (1867–1953), francuski archeolog i historyk. Pierwszy tom ukazał się w 1937 roku i dotyczył Wielkiej Ławry. W 1945 roku Lemerle wydał akta klasztoru Kutlumuş. Grono badaczy, których skupił wokół siebie, opublikowało dotąd 23 tomy (ostatni w 2019 roku). Kolejne są w przygotowaniu. W czasie, gdy Bryer i Lowry pisali książkę, wydany był tom szósty.

⁴² Angeliki Laiou (1941–2008), amerykańska bizantynistka greckiego pochodzenia. Związana z Uniwersytetem Harvarda, od 1981 roku z ośrodkiem studiów bizantynistycznych w Waszyngtonie. A. Laiou-Thomadakis, *Peasant Society in the Late Roman Empire: A Social and Demographic Study*, Princeton 1977.

ciła się w miasto islamskie⁴³. *Tahrir defters* okazały się pod tym względem źródłem pierwszorzędym. Turcy notowali status każdego żonatego mężczyzny. Do jakich zatem zapisów bizantyńskich można było odnieść się dla porównania?⁴⁴ Bizantyńczycy nie prowadzili takiej ewidencji. Bryer powiedział w Łodzi:

W istocie, spisy tureckie to wielokrotnie powtarzana *Doomsday Book*. Dzięki nim pozyskujemy dane o poziomie życia Bizantyńczyków w przeddzień upadku imperium oraz w latach niewoli. W tym zapisie dotyczącym terytoriów podbitych przez Turków możemy więc znaleźć dane bezpośrednio związane z obszarami bizantyńskimi, jak i z całym bałkańskim światem. Można więc określić, jaka była cena chleba w Skopje czy też ile świń hodował ktoś tam w Bułgarii w XV wieku. Nad tym ogromnym materiałem pracują głównie uczeni amerykańscy. Turcy nie potrafią go odczytać. Atatürk w 1928 roku zmienił ich alfabet z arabskiego na łaciński. Niewielu mają specjalistów w dziedzinie własnego języka. Myślę też, że nie mają ostatecznej wersji swej historii⁴⁵.

Rozstrzygnąwszy, jakie tereny można porównywać, zważywszy na kompatybilność danych, autorzy skoncentrowali się na Macedonii, Trabzonie i dolinie Matzouka (Macka) oraz na wyspie Lesbos. Bryera zawsze interesowała Matzouka jako militarne zaplecze Trapezuntu. Pracował już nad tym z Lowrym, mając za punkt odniesienia słynny klasztor Wazelon, położony na tym obszarze. Matzouka była chrześcijańska i klasztor utrzymał swe posiadłości do 1923 roku. Z zachowanych 190 dokumentów pochodzących z okresu od XIII do XVI wieku spora ich część znajduje odbicie w aktach tureckich z lat 1486–1553. Mało tego, kartulariusze Wazelonu nie zawierają tylko dokumentacji monastycznej, ale i zapisy dotyczące relacji między klasztorem a podlegającą mu ludnością rolniczą⁴⁶. Pozostawało zbadać, jak dalece w okresie przynajmniej dwóch pokoleń Turcy spożytkowali administracyjne, fiskalne i wojskowe struktury bizantyńskie dla własnych potrzeb⁴⁷. W realizacji projektu wzięło udział uznane grono badaczy⁴⁸, ale dla potrzeb niniejszego artykułu interesują nas tylko rozdziały napisane przez Anthony'ego Bryera, które dotyczą rolniczej Matzouki oraz struktury późnobizantyńskiego miasta, w tym Trapezuntu, oczywiście⁴⁹.

W pierwszym z nich Bryer odniósł się do wcześniejszych badań prowadzonych z Winfieldem, zaznaczając, że Matzouka jest najbardziej reprezentatywna dla Pontu, sam zaś Pont przypuszczalnie najgęściej zaludnionym terenem Bizancjum⁵⁰. Skorzystali na tym przegrani i zwycięzcy.

⁴³ H. Lowry, *The Islamisation and Turkification of the City of Trabzon, 1461–1583*, Istanbul 1999. Doktorat w wersji tureckiej: Istanbul 1981.

⁴⁴ Continuity and Change (jak w przyp. 34), s. 2 (Introduction).

⁴⁵ M. Dąbrowska, Bizantynistyka coraz atrakcyjniejsza (jak w przyp. 5), s. 349–350. Dziś zapewne, po 30 latach od tamtej wypowiedzi, skorygowałby ostatnie zdanie, ale któż to wie...

⁴⁶ Continuity and Change (jak w przyp. 34), s. 5 (Introduction).

⁴⁷ Tamże, s. 7

⁴⁸ Vasilis Dimitriades, Ronald Jennings, John Haldon, Jacques Lefort, Peter Topping i Speros Vryeonis Jr.

⁴⁹ A. Bryer, Late Byzantine Rural Society of Matzouka, w: Continuity and Change (jak w przyp. 34), s. 51–95; tenże, The Structure of the Late Byzantine Town: *Dioikismos* and the *Mesoi*, w: Continuity and Change (jak w przyp. 34), s. 263–279.

⁵⁰ A. Bryer, Late Byzantine Rural Society (jak w przyp. 50), s. 55–57.

Fifteenth century Grand Komnenoi and Sultans shared most medieval rulers' aims: to harvest as much surplus of the toil or trade of their subjects in kind, cash, military service and corvée as feasible; to ensure life in this world by spreading the burden of defence as widely as possible; and to ensure the life hereafter by endowing Church or *imaret*⁵¹ as painlessly as possible⁵².

Bryer stawia pytanie, czy tureckie podatki w 1486 roku odpowiadały w przybliżeniu wysokości podatków za Wielkich Komnenów, zważywszy, że zbiory utrzymywały się na tym samym poziomie⁵³. Podkreśla, iż w nowo kształtującym się państwie osmańskim tureccy poborcy podatkowi wywodzili się początkowo ze środowisk bizantyńskich. Dyskusja z badaczami zajmującymi się tym problemem jest imponująca, poczynając od pionierskich ustaleń Niciora Beldiceanu⁵⁴. Anthony Bryer zwraca uwagę na specjalną pozycję Trapezuntu, z racji urodzenia się tam sułtana Selima I (1512–1520)⁵⁵. Władca miał specjalny sentyment dla klasztoru Sumela i podtrzymał przywilej Wielkich Komnenów zwolnienia z danin tej wspólnoty klasztornej. Pozostałe dwa ważne ośrodki: Wazelon i Peristera miały się równie dobrze, zachowując chrześcijańską tożsamość aż po współczesne czasy⁵⁶. Lektura tekstu dowodzi, iż wiele kwestii gospodarczych w zawiłym świecie grecko-tureckim ciągle czekało na rozstrzygnięcie, a dociekania Anthoni'ego Bryera wraz z jego ekipą były w tej mierze pionierskie.

W drugim artykule pomieszczonym w tym tomie zbiorowym uczony zajął się topografią miast, ilustrując swe konstatacje zdjęciami lotniczymi Nicei i Naxos oraz rysunkami zabudowy śródmiejskiej Trapezuntu. Określenia – klucze zapowiadały szczegółową problematykę: estymację rozproszenia osadnictwa, czyli *Dioikismos*, oraz charakterystykę *Mesoi* – reprezentatywnej ludności chrześcijańskiej, zamieszkującej badane tereny. Pozostając przy stwierdzeniu, że Osmanowie odziedziczyli strukturę miast bizantyńskich, skupmy się na Trapezuncie. Bryera interesowała gęstość zaludnienia w tym ważnym ośrodku handlowym oraz struktura wyznaniowa. Kwestionował dotychczasowe ustalenia, iż w latach 1438–1486 gęstość zaludnienia niemal się podwoiła: od 35 do prawie 60 mieszkańców na hektar. Zwracał uwagę na różnice w obliczeniach wielkości obszaru miejskiego i zamieszkującej go ludności. Czyniąc własne estymacje, z których wynikała trudność obliczeń dla czasów bizantyńskich, cytował demograficzne ustalenia Lowry'ego dla osmańskiego Trapezuntu, wedle których około 1486 roku na 6711 mieszkańców przypadało 80,78 % chrześcijan. Przy wzroście ludności do około 7000 w 1523 roku, liczba chrześcijan utrzymała się

⁵¹ Charytatywna jadalnia.

⁵² A. Bryer, *Late Byzantine Rural Society* (jak w przyp. 50), s. 62.

⁵³ Tamże, s. 85.

⁵⁴ Tamże, s. 90. N. Beldiceanu, *Biens monastiques d'après un registre Ottoman de Trebozonde* (1487): *Monasteres de la Chrysoképhale et du Pharos*, *Revue des Etudes Byzantines* 35, 1977, s. 175–213. Żoną tego rumuńskiego uczonego, żyjącego w latach 1920–1994, a pracującego w Paryżu, była również znana badaczka Ottomanów, Irene Beldiceanu-Steinherr (ur. 1928), wywodząca się z monachijskiego środowiska reprezentowanego m.in. przez wybitnego osmanistę Franza Babingera (1891–1967).

⁵⁵ Władca przeszedł do historii jako twórca potęgi Osmanów na Bliskim Wschodzie, podbijając Syrię, Palestynę, Egipt, by zawładnąć na końcu najważniejszą częścią Arabii z Mekką i Medyną.

⁵⁶ A. Bryer, *Late Byzantine Rural Society* (jak w przyp. 50), s. 82, 87.

na tym samym poziomie. W 1583 roku było już około 10 000 mieszkańców, z czego 53,62% stanowili muzułmanie⁵⁷. W mieście przebywali Genuieńczycy i Wenecjanie, a także Ormianie działający od lat na terenach tak sprzyjających ich działalności handlowej. Według *defters* z 1486 roku Trapezunt zamieszkiwała skromna reprezentacja bizantyńskich *Mesoi*. Większość stanowili księża, pozostali to rzemieślnicy, kupców nie zarejestrowano⁵⁸. Dane te ilustrują politykę osmańską, która pozbawiała miasta lokalnych elit i zaludniała podbite tereny ludnością muzułmańską.

Problematykę tę Anthony Bryer rozwijał w artykułach publikowanych w specjalistycznych czasopismach, a potem przedrukowywanych w tomach serii „Variorum Reprints”⁵⁹: *The Empire of Trebizond and the Pontos* (1980) oraz *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800–1900* (1988). Ten drugi tytuł wyraża zainteresowania uczonego sięgające poza średniowiecze, czego zwieńczeniem jest tom trzeci *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos: A Source Book* (2002)⁶⁰. W tomie pierwszym pomieszczono 12 artykułów. Przywołajmy studium, w którym Bryer analizuje poziom rozwoju Cesarstwa Trapezuntu pod koniec XIII w. Przypomina walory gospodarcze Chaldii, rozległego terenu nad Morzem Czarnym, sięgającego na południu ku górskiemu masywowi zwanemu Alpami Pontyjskimi. Był to obszar bogaty w surowce naturalne, zwłaszcza żelazo, srebro i ałun, oraz znajdowały się tu tereny rolnicze, zawdzięczające swój rozkwit dogodnym warunkom klimatycznym. Bryer zapowiada „that this paper offers information and discussion”⁶¹, a punkt wyjścia stanowi bardzo ciekawe źródło, jakim jest wykaz dziennych wydatków dwudziestoosobowego poselstwa angielskiego króla Edwarda I (1272–1307) do chana Arguna, władcy z mongolskiej dynastii Hulagidów, która podbiła perskie tereny Abbasydów. Poselstwo dwakroć znalazło się w Trapezuncie w 1292 roku⁶². Jak się okazało, główną część angielskich wydatków stanowiło wino (40%), wołowina, jedzona prawie codziennie, ale też drób oraz jagnięcina (25%), oliwa, produkty zbożowe, chleb i ryż. Ryby również⁶³. Bryer zwraca uwagę na bogactwo ogrodów i gajów, a zwłaszcza na główny przysmak i przedmiot eksportu, czyli orzechy laskowe. W jadłospisie Anglików owoce stanowią jednak niecałe 4%, a wydatki na nabiał to jeszcze mniejsze kwoty. Sery – głównie dla saraceńskiej służby. W ciągu 34 dni spędzonych

⁵⁷ A. Bryer, *The Structure of the Late Byzantine Town* (jak w przyp. 50), s. 270, przyp. 14.

⁵⁸ Tamże, s. 278.

⁵⁹ Prestiżowa seria ustanowiona w 1970 roku przez wydawnictwo Ashgate w Anglii. Jej celem jest publikowanie rozproszonych artykułów jednego autora, wydanych w specjalistycznych czasopismach i wydawnictwach zbiorowych.

⁶⁰ A. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980 [Variorum Reprints]; tenże, *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus 800–1900*, London 1988 [Variorum Reprints]; A. Bryer i in., *The Post-Byzantine Monuments of the Pontos: A Source Book*, London 2002 [Variorum Collected Studies Series, 707]. Tom wydany przy współudziale Davida Winfielda, Seliny Ballance i Jane Isaac.

⁶¹ A. Bryer, *The Estates*, Introduction, w: *The Empire of Trebizond* (jak w przyp. 61), s. 373.

⁶² Zapisy archiwalne upublicznił historyk i numizmatyk włoski Cornelio Desimoni (1813–1899). Por. C. Desimoni, *I conti dell’ambasciata al Chan di Persia nel 1292*, *Atti della Societa Ligure di Storia Patria* 13, 1884, s. 537–698.

⁶³ A. Bryer, *The Estates*, cz. 1: No-mineral resources, products and diet, w: *The Empire of Trebizond* (jak w przyp. 61), s. 378–383.

w Trapezuncie podczas drogi do Tabrizu i z powrotem, zakupiono także dużą ilość ubrań oraz obuwia. „The 20 English bought a total of 146 pairs of boots and shoes. This very largely purchase suggests that Trapezuntine footwear was either very good or very bad: there is no way of knowing which”, napisał Bryer z typowym dla siebie poczuciem humoru⁶⁴.

Ta analiza zajmuje pierwszą część wykładu, część drugą autor poświęca trapezuncickiemu rolnictwu, a następnie zajmuje się stanem zamożności pontyjskich rodów i kondycją rolników w części trzeciej, by w czwartej pokusić się o rekonstrukcję katastru wielkich posiadłości ziemskich w Cesarstwie Trapezuntu⁶⁵. Ustalenia dotyczą głównie XIV wieku, a podstawą źródłową są zwłaszcza akta klasztoru Wazelon, chryzobulle cesarza Aleksego IV, cesarza Jana IV oraz Dawida Komnenów⁶⁶, kronika Panaretosa⁶⁷, opisująca panowanie Aleksego III Komnena (1349–1390), w tym jego środowisko dworskie, oraz relacja z podróży Ruya Gonzalesa de Clavijo, posła kastylijskiego króla Henryka III do Tamerlana z początku XV wieku⁶⁸. Stanowią punkt odniesienia do zestawień poczynionych przez Niciora Beldiceanu na podstawie danych tureckich z drugiej połowy XV wieku⁶⁹. Kataster Bryera podzielony został według okręgów wojskowych zwanych *banda* (*bandon*), a każda zidentyfikowana nazwa bizantyńska, posiada, o ile to możliwe, turecki odpowiednik. W efekcie analizie poddano 15 ośrodków, wśród których znalazły się majątności 5 klasztorów w mieście Trapezunt, 3 poza nim (Kordyle, Sumela, Wazelon) oraz 7 zestawień zasobów bogatych rodów, w tym Doranitesów, Scholariosów i Tzachanitesów⁷⁰. To bardzo ważny, twórczy tekst porządkujący informacje ekonomiczne i skłaniający specjalistów do dyskusji – tak jak to autor zapowiedział we wstępie.

W drugim tomie Bryera, w edycji Variorum, znalazło się 17 artykułów i na dwa z nich chciałabym zwrócić szczególną uwagę. Pierwszy, podzielony na dwie części, dotyczy społeczności Lazów i Tzanów, pochodzenia gruzińskiego, które osiadły w północno-wschodniej Anatolii, na górskich terenach między Trapezuntem a Batumi. Legitymujące się starym rodowodem i słynną walecznością tworzyły bufor między Bizancjum a Persją, a potem między Rosją i państwem otomańskim. Dla Cesarstwa

⁶⁴ Tamże, 388.

⁶⁵ A Bryer, *The Estates*, cz. 2: Agriculture, w: *The Empire of Trebizond* (jak w przyp. 61), s. 392–413; cz. 3: Landholding and Peasants, tamże, s. 413–427; cz. 4: A „Cadastral” of the Great Estates of the Empire of Trebizond, tamże, s. 427–440. Ilustracje, tamże, s. 441–477.

⁶⁶ V. Laurent, *Deux chrysobulles inedites des empereurs de Trebizonde Alexis IV – Jean IV et David II, Archeion Pontou* 18, 1953, s. 214–278. Chodzi o Aleksego IV (1417–1429), Jana IV (1429–1459) i Dawida (1459–1461). Wcześniejsi historycy uznawali, że państwo założyli dwaj bracia: Aleksey i Dawid Komnenowie. Oby przypisano cesarską rangę, co później sprostowano, pozostając tylko przy Aleksym I.

⁶⁷ Michael tou Panaretou, *Peri ton Megalon Komnenon*, wyd. O. Lampsides, Athenai 1958.

⁶⁸ Ruy Gonzales Clavijo, *His Embassy from Henry III of Castille to Tamburlaine the Great at Samarkand 1403–1406*, tłum. G. le Strange, London 1928.

⁶⁹ N. Beldiceanu, *Biens monastiques* (jak w przyp. 55).

⁷⁰ A. Bryer, *The Estates* (jak w przyp. 66), s. 429. Pieczolowite tabele z oznakowaniem rodzaju nieruchomości czy gospodarstw rolnych, s. 431–440.

Trapezuntu ci górale stanowili bezcenne wsparcie militarne⁷¹. Lazów i Tzanów traktowano jako tę samą grupę etniczną, ale wśród badaczy wywiązała się dyskusja naukowa, w którą także zaangażował się Bryer. Interesował go status Lazów po upadku cesarstwa. Podkreślił, że pozostali niezależni do 1580 roku, a po nawróceniu na islam utrzymali autonomię w interiorze. Należą do nielicznych ludów w we współczesnej Turcji, które zachowały język i świadomość swego pochodzenia⁷². W dzisiejszym świecie postrzegani są krańcowo różnie. Europejczycy podkreślają ich gościnność i godny styl życia, zdaniem Turków są kłótlivi i chytry⁷³. Zarówno ten artykuł, jak i wiele innych, dowodzi, jak dalece autor odwołuje się czasów dzisiejszych, mając na względzie własne doświadczenia, pozyskane podczas licznych pobytów w Poncie. Ten tekst dowodzi także, jak bardzo interesują Bryera dawne społeczności w miksturze bizantyńsko-osmańskiej.

Gdy idzie o pochodzenie Tzanów, Bryer, tak jak w przypadku Lazów, odwołał się do historyków starożytnych, ale szczególnie oparł się o prace Prokopiusza z Cezarei (VI wiek), najbardziej w tej mierze wiarygodne. Jakkolwiek różnili się od Lazów, Tzanowie prowadzili podobny tryb życia. Wielkim Komnenom oddali podobne przyśługi, a na cesarskim dworze w XIV wieku wyróżnili się jako ród Tzanichidesów, sprawujący kontrolę nad szlakiem handlowym z Bayburtu do Erzincan⁷⁴. Po długiej dyskusji konkluzja wszakże jest taka, że Tzanichidesi, mający swą główną siedzibę w Tzanicha (dzisiejsze Gumushane), nie są Tzanami, o których pisał Prokopiusz⁷⁵. Lud ów stracił swą tożsamość w X wieku. Ostali się Lazowie jako najbardziej popularna społeczność zamieszkująca Pont wschodni. Bryer podnosi trudności topograficzne, gdy idzie o ustalenie terenów zawiadywanych przez Tzanów. Za czasów osmańskich zajmowali obszar między Bafrą i Fatsą, a potem przepadli w pomroce dziejów⁷⁶.

Drugim artykułem w tym tomie jest tekst szczególnie bliski mym zainteresowaniom dotyczącym małżeństw mieszanych⁷⁷. Bryer poświęcił go pierwszemu mariożowi bizantyńsko-osmańskiemu, które zaszokował kronikarzy XIV wieku⁷⁸.

⁷¹ A. Bryer, *Some Notes on the Laz and Tzan (I)*, *Bedi Kartlisa. Revue de Karveologie* 23–24 (52–53), 1966, s. 174–195; tenże, *Some Notes on the Laz and Tzan (II)*, *Bedi Kartlisa. Revue de Kartveologie* 23–24 (52–53), 1967, s. 161–168, przedruk w: A. Bryer, *Peoples and Settlement* (jak w przyp. 61), rozdział 14a i 14b. „Bedi Kartlisa” – pismo naukowe poświęcone Gruzji, wydawane w Paryżu w latach 1948–1984. Od 1985 roku jego kontynuacją jest „Revue des etudes georgiennes et caucasiennes”.

⁷² A. Bryer, *Some Notes (I)* (jak w przyp. 72), s. 181.

⁷³ Tamże, s. 183.

⁷⁴ Tamże, s. 189–190.

⁷⁵ Tamże 195.

⁷⁶ Tenże, *Some Notes (II)* (jak w przyp. 72), s. 167–168.

⁷⁷ M. Dąbrowska, *Łacinniczki nad Bosforem. Małżeństwa bizantyńsko-łacińskie w cesarskiej rodzinie Paleologów (XIII–XV w.)*, Łódź 1996; też, *Is There Any Room on the Bosphorus for a Latin Lady?*, *Byzantinoslavica* 66, 2008, z. 1–2, s. 229–239, przedruk w: też, *The Hidden Secrets* (jak w przyp. 1), s. 37–51.

⁷⁸ A. Byer, *Greek Historians on the Turks. The Case of the First Byzantine-Ottoman Marriage*, w: *The Writings of History in the Middle Ages. Essays Presented to Richard William Southern*, wyd. R. H. C. Davis, J. M. Wallace-Hadrill, Oxford–New York 1981, s. 471–793, przedruk: tenże, *Peoples and Settlement* (jak w przyp. 61), rozdział 4.

Chodzi o związek emira Orhana z córką Jana Kantakuzena, Teodorą, zawarty w 1346 roku. Kantakuzen był wybitnym wojskowym, który swą karierę rozpoczął w czasie wojny domowej między cesarzem Andronikiem II Paleologiem, a jego wnukiem, Andronikiem III. Stał po stronie tego drugiego i przyczynił się do jego wygranej w 1328 roku. Cesarz nie mógł się bez niego obejść i to jego miał wyznaczyć na regenta podczas małoletności syna Jana V. Ambicje te przejawiała także matka chłopca, Anna Sabaudzka, toteż gdy Andronik III zmarł w 1341 roku, w Bizancjum wybuchła wojna między cesarzową-wdową a dzielnym dowódcą jej zmarłego męża. Zwalczające się strony szukały sojuszników w świecie islamskim. Kantakuzen zawarł sojusz z przedsiębiorczymi Osmanami, osiedlonymi niedawno w Bitynii, a małżeństwo pięknej Teodory z Orchanem przypieczętowało ten alians. Rok później Jan Kantakuzen odbił Konstantynopol i przejął władzę w Bizancjum, którą utrzymał do 1354 roku⁷⁹. Bryer analizuje przekazy źródłowe na temat okoliczności małżeństwa Teodory, skupiając się głównie na memuarach ojca panny młodej, obejmujących lata 1320–1356⁸⁰. Orchan zmarł w 1362 roku i cesarzówna powróciła do Konstantynopola, gdzie mogła zdać ojcu relację z pobytu w Bitynii, zanim ten przystąpił do spisывania pamiętników w 1369 roku. Otrzymał informacje, iż Teodora zachowała wiarę prawosławną, a chrześcijan pozyskanych dla islamu, przekonała do powrotu do wiary chrześcijańskiej⁸¹.

Tymczasem to, co w Konstantynopolu było szokiem, w Trapezuncie stało się niemal normą. Wielcy Komnenowie zapewnili sobie pokój na granicach, wchodząc w alianse z sąsiadującymi z ich państwem tureckimi i turkmeńskimi wodzami⁸². Kantakuzen swą decyzją utorował drogę do małżeństw chrześcijańsko-islamskich. Generalna konkluzja jest taka, iż w latach 1297–1461, trzydzieści cztery (a może i więcej) dworne panny z Bizancjum, Trapezuntu i Serbii poślubiły mongolskich chanów i ilchanów, tureckich emirów i turkmeńskich begów. W tym czasie ani jeden władca prawosławny nie ożenił się z kobietą wyznania islamskiego. W Cesarstwie Trapezuntu zaistniało 11 mieszanych małżeństw chrześcijańsko-tureckich. Zainicjował je w 1352 roku Aleksy III Komnen, wydając swą najstarszą siostrę Marię za Fahreddina Kutlubega, turkmeńskiego wodza z potężnego państwa Ak-Kojunlu, zabezpieczając tym samym od wschodu granice cesarstwa⁸³.

Jakże jednak w tych okolicznościach wyglądała ceremonia ślubna, zważywszy na wystawność bizantyńskich uroczystości religijnych? Bryer opisuje zwyczaj *prokypsis*, w tym wypadku rozumiany jako prezentacja pary młodej na swego rodzaju scenie czy galerii przed kościołem. Porównuje to do grupowych fotografii ślub-

⁷⁹ M. Dąbrowska, Jana Kantakuzena przepis na wygraną. Przejęcie władzy w Bizancjum w 1347 r., w: *Zamach stanu w dawnych społecznościach*, red. A. Sołtysiak, J. Olko, Warszawa 2004, s. 375–383, przedruk: *taż*, *Drugie oko Europy* (jak w przyp. 5), s. 152–168.

⁸⁰ Joannes Kantakouzenos, *Historiarum libri IV*, wyd. L. Schopen, Bonn 1828–1831.

⁸¹ A. Bryer, *Greek Historians* (jak w przyp. 79), s. 480.

⁸² Tenże, *Greeks and Turks: the Pontic Exception*, *Dumbarton Oaks Papers* 29, 1975, s. 130–132.

⁸³ A. Bryer, *Greek Historians* (jak w przyp. 79), s. 481. W. Miller, *Trebizond* (jak w przyp. 17), s. 46.

nych i zaznacza, że narzeczona Orchana, Teodora Kantakuzena, stała na tej scenie samotnie, tylko w otoczeniu eunuchów⁸⁴. Orchan, swoją drogą, był islamskim neofitą, a Osmanowie osiedlili się w Bitynii niedawno. Poza Trapezuntem był to ostatni przyczółek chrześcijaństwa w Azji Mniejszej. Tereny te jednak szybko zostały stracone dla prawosławia. Orchan nakłaniał swych żołnierzy, by żenili się z chrześcijańskimi kobietami. Obok małżeństw mieszanych, konwersja religijna była kolejnym etapem, by przekształcić obszary bizantyńskie w terytoria tureckie. Wystarczyły do tego trzy czy cztery generacje⁸⁵.

Ten ostatni artykuł Anthony'ego Bryera, który omówiłam tu szczegółowo, jest dobrym przykładem tego, jak dalece uczony ów pochłonięty był nieuchronnym przenikaniem się światów: bizantyńskiego i otomańskiego, islamizacją Azji Mniejszej oraz studiowaniem resztek kultury chrześcijańskiej na podstawie zabytków cesarstwa Trapezuntu. Analizował rzymski świat przejęty przez cywilizację islamską, krocząc ścieżkami geografii historycznej, będącej główną domeną jego badań. To przede wszystkim geografia historyczna określa dorobek naukowy Anthony'ego Bryera, natomiast terytoria pontyjskie, które eksplorował, uczyniły zeń wszechstronnego znawcę dziejów Trapezuntu. I jako bizantynista specjalizujący się w tej dziedzinie wiedzy przechodzi do historii. Specyfika jego badań sprawiła, iż znany jest także w środowisku badaczy islamu. Konsekwencją tego jest stworzenie ośrodka, w którym koncentrują się tak różne nurty badawcze.

W 1985 roku Bryer zorganizował XIX Wiosenne Sympozjum w Birmingham „From Manzikert to Lepanto: the Byzantine world and the Turks, 1071–1571”. We wstępie do tomu, w którym opublikowano referaty, podkreślił, że to pierwsze takie sympozjum na uniwersytecie, niemającym prestiżu pośród wiekowych i statecznych brytyjskich uczelni. Przytoczył słowa Comptona Mackenzie⁸⁶ z 1902 roku: „The University of Birmingham is not a very stern Alma Mater”, z czego, zdaniem Bryera, mogło wynikać, iż żadne greckie studia tu nie powstaną⁸⁷. Tymczasem ta młoda uczelnia, podniesiona do rangi uniwersytetu w 1900 roku, w latach sześćdziesiątych stała się siedzibą centrum studiów bizantynistycznych i nowogreckich, poszerzonych w 1984 roku o badania otomańskie (Centre of Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies). Idea wiosennych sympozjów zrodziła się w 1967 roku właśnie w Birmingham, początkowo mając charakter lokalny, a z czasem zyskując status brytyjskich spotkań bizantynistycznych odbywanych corocznie na różnych uniwersytetach. Stały się one jednocześnie miejscem cyklicznych zebrań Brytyjskiego Komitetu Bizantynistycznego, założonego w 1983 roku, w afiliacji z Association Internationale des Etudes Byzantines, powstałą w Paryżu w 1948 roku. We wszystkich tych przed-

⁸⁴ A. Bryer, *Greek Historians* (jak w przyp. 79), s. 484.

⁸⁵ Tamże, s. 488.

⁸⁶ Edward Montague Compton Mackenzie (1883–1972), autor wielu powieści i książek historycznych, absolwent Magdalen College w Oxfordzie, w służbie brytyjskiego kontrwywiadu w Grecji podczas I wojny światowej. W *Greek Memories* (1932) wyjawiał tajemnice wywiadowcze, nie bez konsekwencji dla siebie i książki.

⁸⁷ *The Byzantine World and the Turks 1071–1571. Papers Given at the Nineteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, red. A. Bryer, M. Ursinus, Amsterdam 1991 [*Byzantinische Forschungen*, 16], s. 1.

siewzięciach widać inicjatywę Bryera, nowoczesnego uczonego o dużym talencie organizacyjnym, dzięki któremu udało się stworzyć ośrodek o unikalnym, nowatorskim spektrum badawczym. To on powołał do życia czasopismo „Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies” (BMGS), wychodzące od 1975 roku.

Badania archeologiczne prowadzone za młodu w Trapezuncie były nie tylko polem doświadczalnym, ale sprzyjały sympatiom, które zaowocowały małżeństwami, jak w przypadku Bryera, Winfielda i kilku innych⁸⁸. Bohater tej opowieści w 1961 roku poślubił towarzyszkę pontyjskich wykopalisk, Elisabeth Lipscomb, urodzoną w 1939 roku, wywodzącą się ze znanej rodziny lekarskiej w Saint Albans. Liz wykładała matematykę w King Edward VI's High School for Girls w Birmingham, urodziła trzy córki: Teodorę, Annę i Katarzynę. Zmarła na raka w 1995 roku. We wzruszającej mowie pogrzebowej Bryer mówił tak:

I know I share Liz's love with many people, but claim privilege as her husband: in her last written message to me she said that she could not express her love; nor can I, so let's keep that private. In public Liz and I met on our first day in Oxford in 1958 [...]. We used to agree that the happiest day of our lives came on 12 September 1962, when we rode through the Pontic Gates in the clouds above Trebizond, to look down not upon Canaan, but Chaldia. It was our first adventure. Liz and Bryer – Birmingham was to come.

Wspominając ostatnie dni przed śmiercią żony, Bryer mówił:

She died in her own bed, in her own home, without fear or pain, but with her reason, her daughters and her family and with the calm grace which you know. It was unexpectedly wonderful moment and our last great adventure⁸⁹.

Bryer z godnością podnosił się z tego bólu. Otuchę przynosiły pontyjskie wyjazdy, jeśli tylko mógł sobie na nie pozwolić. Taką przyjemność sprawił mu pobyt w Synopie jesienią 1997 roku. Wysłał zdjęcia z restaurowanymi mozaikami podłogowymi, był rad⁹⁰. W następnym roku poślubił rówieśnicę, Jennifer Ann Banks, romanistkę wyznania rzymsko-katolickiego. To Jenny wyjaśniła mi wreszcie, że Bryer traktuje swe nazwisko jako *diminutive* i nalega, by tak się do niego zwracać. Był Anthonym dla Sir Stevena Runcimana i Donalda Nicola oraz dla kilku innych, znacznie od niego starszych, co respektował z uwagi na ich wiek. Robił wrażenie pozornie roztargnionego ekscentryka, a tymczasem był człowiekiem głębokiej wiedzy i skupienia. Byłam świadkiem takich błyskawicznych przejść od cudownego dowcipu do poważnej odpowiedzi czy sarkastycznej riposty.

W sierpniu 2006 roku Bryer zorganizował XXI Kongres Bizantynistyczny w Londynie. Z ogromnym poczuciem humoru dokonał otwarcia, ale widać już było zmęczenie wynikające nie tylko z wysiłku włożonego w to gigantyczne przedsięwzięcie. Poruszał się z trudem. Jenny była jego wsparciem i oparciem podczas spotkań kulu-

⁸⁸ A. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments* (jak w przyp. 31), s. IX.

⁸⁹ Funeral of Elizabeth Bryer, 12 noon, 28 december. Notes for ADDRESS by the Rev. J. Evans, for Elizabeth Bryer, by A. A. M. Bryer. Tekst przysłany z listem z dnia 18 stycznia 1996 roku. Archiwum autorki.

⁹⁰ A. Bryer, List z 16 września 1997 roku. Archiwum autorki.

arowych. Przez kolejne lata nadal prowadził tradycyjną korespondencję, choć jego pismo było już zniekształcone, ale posyłał życzenia świąteczne, wzruszał, służył radami. Pomału jednak gasł i stawał się coraz bardziej nieobecny. Znalazł się we własnym świecie, w którego meandrach umiała już tylko poruszać się Jenny. Zmarł 22 października 2016 roku. Jego śmierć najbardziej odczuły angielskie bizantystki, wydając własnym sumptem *Bryeriana*, złożone z anegdot przytaczanych przez Jenny, córki i znamienite uczone⁹¹. Są to jednak płache teksty i nie zmieniają obrazu specjalisty od historii Trapezuntu. Ich czułość jest jednak znamienita, a cały katalog wspomnień ukazuje zmarłego jako ujmującego człowieka, doceniającego rolę kobiet na akademickich stanowiskach.

Profesor Anthony Bryer jest trzecim bizantynistą, po Sir Stevenie Runcimanie i Donaldzie Nicolu, opisanych dla tomów z cyklu *Mediewiści*. Spośród tej trójki to postać najbardziej malownicza i nowoczesna, gdy idzie o badania nad późnym światem bizantyńskim i młodym imperium osmańskim. „He chose an unfashionable patch of history (both geographically and chronologically) and studied it in a way well ahead of his time”, napisała Margaret Mullett⁹². Od pierwszych fascynacji Pontem Trapezunt był dla Bryera soczewką, za pomocą której obserwował przenikanie się dwóch światów, a jego ciekawość tymi obszarami sięgała współczesności, czego dowodem są liczne publikacje dotyczące XIX i XX wieku⁹³. Z zainteresowaniem przyjął wiadomość o mojej pracy nad artykułem poświęconym przedstawieniom Trapezuntu we współczesnej literaturze, poczynając od książki Rose Macaulay⁹⁴ *The Towers of Trebizond* (1956)⁹⁵. Żartobliwie doradzał, abym podczas mego pobytu w Trabzonie w 2013 roku zatrzymała się w ulubionym hotelu Aunt Dot, głównej bohaterki powieści... Facecjonista, ale nade wszystko poważny uczony, który nie szczędził słów otuchy. Wiele listów kończył krótkim przekazem: „Keep going!”. Póki sił staram się o tym pamiętać.

Małgorzata Dąbrowska

⁹¹ *Bryeriana*: Anthony Applemore Mornington Bryer Remembered, red. E. Mullett, R. Macrides, L. James, Birmingham 2017, s. 8.

⁹² M. Mullett, A. A. M. Bryer (jak w przyp. 3), s. 105.

⁹³ A. Bryer, *The Empire of Trebizond* (jak w przyp. 61), s. I (Introduction).

⁹⁴ Rose Macaulay (1881–1958), brytyjska pisarka, znana szczególnie z powieści *The Towers of Trebizond*.

⁹⁵ M. Dąbrowska, Images of Trebizond and the Pontos in Contemporary Literature in English with Gothic Conclusion, *Text Matters. A Journal of Literary Theory and Culture* 6, 2016, s. 247–263.